Пешта и Будим као српска културна средишта у првој половини 19. века

(Извод из већег рада)

После ослобођења од дуге турске власти 1686. г., у Будим и Пешту насељавају се у великом броју Немци, па су тако у ово време ова два града добијала мање-више немачко обележје. Ипак је у два братска града на обали Дунава почео при крају 18. века и развој новије мађарске књижевности и културе. У школама, на универзитету, у редакцијама листова и часописа, у племићким и грађанским круговима све више се ширио мађарски дух. Видни резултати тога развоја су: оснивање Мађарске академије наука (1825), и Народног позоришта (1837).

Охрабрени успехом Мађара на националном и културном пољу, јавили су се ускоро са сличним настојањима и циљевима и представници других нација који су живели у Пешти и Будиму.

Овде су вршили свој плодоносни културни рад знаменити Словаци **Јан Колар,** поборник јединства словенских народа и **Мартин Хамуљак,** као и познати румунски књижевници **Самуил Мику-Клајн, Г. Шинкаи** и **Петру Мајор.**

Од великих синова хрватског народа који су неко време живели и радили у Пешти, ондосно у Будиму истичу се **Андрија Качић Миошић, Тито Брезовачки.** Ерудита и песник **Петар Катанчић** (1750—1825) био је професор археологије и нумизматике на Пештанском универзитету. Он је певао на латинском, хрватском и мађарском језику. На матерњем језику певао је и у народном десетерцу и тиме је наговестио ново доба у хрватској литератури. Неко време је и зачетник и вођа илирског покрета **Људевит Гај** студирао на Правном факултету у Пешти и 1830. г. у Будиму је издао свој познати рад историјског значаја **Кратка основа хорватско-славенскога правописања,** једну од првих манифестација новога духа у хрватском културном, књижевном и националном животу.

У овој многонационалној средини, у центру Угарске почеле су при крају 18. и на почетку 19. века цветати различите културе и литературе и ту је никла великим делом и новија српска књижевност.

Срба је у Пешти и Будиму било и у турско доба, и њихов број се после ослобођења досељавањима повећао, особито великом сеобом 1690. г. Ту су прилике за материјални и културни развитак биле повољније него у земљи-матици где су успешне борбе за ослобођење од турског јарма почеле 120 година касније вторник био бал код ‚Белог крста' ...у среду опет у Пешту (!) у Хакеровој сали, у четвртак у граду...»

У овој многонационалној средини Срби су живели под повољним околностима. Разуме се да су у то доба Угарску осећали као своју домовину. Враћајући се из Русије, Сава Текелија писао је нпр. ово: «У Ујхељу (Шаторалјајујхељ) обрадовао сам се на пијаци да сам дошао у своју земљу; ту бо бјаше хлеб бели на пијаци, ту сланина, ту колачи и пр. и помисли(х): благословена земља моја!»

Највеће српско насеље у 18. веку био је Будим. «Будимци су живели међу Мађарима, у њиховој престоници, а најближе Бечу, први од Срба научили мађарски и немачки... а међу Србима били свакако најкултурнији и најимућнији, и први су успели да постану грађани» — писао је Душан Ј. Поповић у свом познатом делу **Срби у Будиму.**

У Пешти и Будиму, где су Срби већ од 18. века живели својим устаљеним животом, борили су се свесни омладинци више народа за развитак своје културе и тиме и за подизање и учвршћивање националне свести. Ту је владала повољна атмосфера за културни и национални рад и Срби су се самосвесно користили овим могућностима. Овде је било своме народу оданих учитеља, свештеника, правника и доста студената. Још при крају 18. века су Сава Текелија, књижевници Јован Мушкатировић и Григорије Трлајић, па песник класицизма Лукијан Мушицки били студенти Пештанског универзитета. Касније су ту студирали педагошки писац Јован Берић, Вуков пријатељ Петар Јовановић, уредник **Бачке виле;** оснивач **Новина србских** Димитрије Давидовић, први уредник **Летописа** Ђорђе Магарашевић, двојезични песник Михаило Витковић и велики комедиограф Јован Стерија Поповић, затим лекар Јован Стејић, «један од главних угарских Срба који су у Србију уносили ‚просвештеније'» (Скерлић), па истакнути представници српског класицизма Јован Хаџић-Светић, Јован Суботић и други. И сам донело је и то да је највећа глумица онога времена Дерине отпевала једну песму сама, а другу у дуету на српском језику.

Појава самог Карађорђа, вође првог устанка, на позорници, две песме на српском језику — прве српске речи које су се уопште могле чути са позорнице — значиле су, свакако, врло много за српске гледаоце. То је морао бити јединствени, огроман доживљај за њих. О овим догађајима говори и чувена глумица у својим мемоарима: «Те песме при-

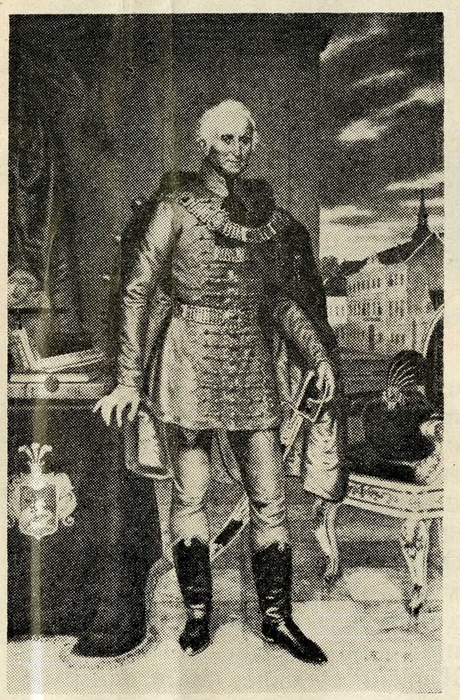

Портрет Саве Текелије. С десне стране у позадини види се зграда Текелијанума

бавиле су ми толико славе, толико признања каква није добио у оно време нико. Сваку песму морала сам по неколико пута отпевати, а после тога није било краја бурном тапшању и изазивању.» О великом успеху представе у српским круговима сведочи и то да је писац комада следећег дана био обилато награђен од имућних српских трговаца у Вацкој улици, као што то Балог описује у своме животопису.

На овај позоришни догађај културно-историјског значаја надовезује се још једно важније и значајније збивање у културној прошлости Срба, а то је прва и новембру месецу и сваки је трајао отприлике 14 дана. На добро успели вашар дошло је око 14 000 кола и 300 дереглија робе па подигнуто је 700—800 шатора за продају најразличитијег материјала. Вашар је истовремено био и друштвени догађај. Ту су се виђали људи различитих стележа и занимања, срели су се стари познаници и стекла су се нова познанства. Српски трговци из свих крајева посећивали су пештанске вашаре јер се овде могао склопити добар посао, а било је могућности и за провод и за забаву. На колима трговаца-вашарџија могло се добро путовати (железнице још није било!) и тако су се Срби најразличитијих занимања нашли на окупу у Пешти у вашарско доба. Зато су се српске књиге, **Летопис** и календари штампали тако да би се појавили за један од пештанских вашара јер су се овде могли најлакше продати. Тако нпр. Вук пише Копитару 1816. г.: «Кад би хоћео Давидовић послати от тих моји песнарица 100 Јовановићу у Пешту, може бити да би их о идућем вашару Пештанском могао распродати...» На вашар су дошли озбиљни, поуздани трговци којима се могло поверити и новац и књига да стигне на одређено место. Тако је и Сава Текелија 1818. г. послао Вуку 500 форинти на дар о Пештанском вашару. Вук је чешће боравио у Пешти за време вашара. У писму из Земуна Адаму Драгосављевићу у Шиклуш 5. јула 1826. каже између осталог нпр: «Ако имате коју народну пјесму, гледајте, молим Вас, и њи да ми пошаљете, о идућем Пештанском вашару, у Пешту на Миловука, а онда ћу и ја бити онђе.»

Какво значење су имали вашари за Србе показује нпр. и то да је Вук 1828. г. саветовао Лукијану Мушицком да из Карловаца дође у Пешту, ту да служи о Пештанском вашару да га виде знатнији српски трговци.

Најочигледније о улози тих вашара и саме Пеште у животу Срба у првој половини прошлог века говори следећи цитат из Извештаја о главној скупштини Матице српске у августу 1846. г.: «Вашарно доба сабрало је било

Штампарија Пештанског универзитета штампала је књиге лепе књижевности, часописе, календаре, листове и уџбенике српских школа у Угарској. Осим неких дела Доситеја, Вука и Мушицког штампане су у овом предузећу у великом броју и такве књиге које су највише годиле српским маловарошанима, трговцима, занатлијама и њиховим породицама. То су били у првом реду «чуствителни» романи и јуначки спевови о великим љубавима и витешким авантурама — написани у «слатком стилу» Милована Видаковића, Јована Чокрљана и других.

У најчитаније писце оног времена — а и каснијих деценија — спадао је Милован Видаковић како то добро показују многа издања његових дела, а то потврђују и речи Јакова Игњатовића: «Кад је српска књижевност тек пупољке тјерати почела, Видаковић се појавио, и то врло згодно, да задовољи српство што чезне за читањем... Читалачки свијет јако се дао на читање Видаковићевих дјела, а то је знак да је народ тражио дјела за читање, и да је Видаковић погодио пријеку књижевну потребу у српству...»

Културно-литерарној потреби српске читалачке публике у првој половини прошлог столећа удовољили су не само романописци као М. Видаковић и други, него и песници јуначких и религиозних спевова као што су Гаврило Ковачевић и Вићентије Ракић који су своје песме писали у глатким, римованим десетерцима са једноставним али живим сликама пријемчивим за машту тадашњег малограђанског света. Ту можемо споменути и посрбљене драме Јоакима Вујића са идиличним сликама и јунацима који делују лирски разнежено, као и романе, трагедије и комедије Јована Стерије Поповића. И дела свих тих писаца штампана су већим делом у Штампарији Пештанског универзитета која је тиме уписала своје име и у културну историју српског народа.

Најзначајнији културно-историјски догађај у српској прошлости који се везује за Пешту и за доба које разматрамо, свакако је оснивање Матице српске 1826. г. када су се свесни српски пештанско-будимски трговци и млади докторанд из Новог Сада Јован Хаџић удружили да би спасили тек пре годину дана покренути **Летопис.** Славни оснивачи имали су пред очима пример Мађара који су већ били основали своју Академију 1825. г. Велика улога Матице у културни